

UDK 331.2.54:339.72

DOI: 10.7251/FIN1602022R

Srđan Amidžić*

Siniša Kurteš**

Perica Rajčević***

PREGLEDNI RAD

Kretanje doznaka i uticaj na ekonomiju zemlje

Movement of remittances and impact on economy of country

Rezime

Bosna i Hercegovina spada u sam vrh zemalja po obimu doznaka i one čine značajan dio kapitalnih tokova zemlje. Doznake u Bosni i Hercegovini su uglavnom neproizvodnog karaktera i usmjerene su na ličnu potrošnju, izgradnju kuća i razvoj poljoprivredne proizvodnje. Nadalje, van svake sumnje je da su doznake doprinijele smanjenju siromaštva podizanjem raspoloživog dohotka stanovništva koje ih je primalo, a na taj način i u zemlji kao cjelini. Ipak, bez obzira na značajan i stabilan priliv po ovom osnovu, veoma mali dio doznaka je uloženi u razvoj. Za razliku od strane pomoći i privatizacionih prihoda, koji su ograničenog trajanja, i stranih direktnih investicija, čiji se obim menja zavisno od rizika zemlje, doznake su stabilan izvor deviznog priliva. Doznake za zemlje na nižem nivou razvoja čine i osnovno sredstvo pokrića deficita platnog bilansa i najznačajniji kanal kapitalnih priliva. One se mogu posmatrati i kao svojevrsni amortizer koji doprinosi ublažavanju kriznih simptoma u privredi zemlje primaoca, upravo usljed stalnosti i stabilnosti priliva doznaka bez obzira na rast ili pad ekonomske aktivnosti.

Cljučne riječi: doznake, privredni rast, platni bilans, devizni priliv, konkurentnost.

Abstract

Bosnia and Herzegovina is one of the top countries in terms of volume and remittances form a significant part of the capital flows of the country. Remittances in Bosnia and Herzegovina is mostly unproductive nature and are aimed at personal consumption, build a house and agricultural development. Furthermore, beyond any doubt is that remittances contribute to poverty reduction by raising the disposable income of households that received them, and in this way and in the country as a whole. However, regardless of the significant and steady flow on this basis, a very small portion of remittances is invested in the development. Unlike foreign assistance and privatization revenues, which are of limited duration and foreign direct investments, whose volume varies depending on the country risk, remittances are a stable source of foreign exchange earnings. Remittances to the country at a lower level of development makes the basic means to cover balance of payments deficit and the most important channel of capital inflows. They can be seen as a kind of shock absorber that helps to relieve the symptoms of crisis in the economy of the recipient country, just because of the continuity and stability of remittances regardless of growth or decline in economic activity in Serbia.

Keywords: remittances, economic growth, balance of payments, foreign exchange inflow, competitiveness.

UVOD

Posmatrano kroz prizmu nasljeđa i ekonomskih uslova pod kojim je ušla u proces tranzicije, za Bosnu i Hercegovinu možemo reći da je atipična tranzitorna ekonomija. U odnosu na ostale ekonomije, proces tranzicije u Bosni i Hercegovini započinje završetkom ratnih dešavanja koja su za posljedice imale devastiranu ekonomiju, uni-

štenu privrednu strukturu, te uopšte narušene društvene odnose. Revitalizacija privrednih tokova u takvim uslovima predstavlja izuzetno težak zadatak i sasvim sigurno značajno veći izazov u odnosu na druge tranzitorne ekonomije. Sa aspekta ratnih dešavanja, evidentan je i značajan pad populacije, što zbog žrtava tragičnih sukoba, to i zbog značajnih migracija stanovništva koje karakterišu ovakve periode. Teška poslijeratna ekonomska situacija, kao i tur-

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Majke Jugovića 4, Banja Luka, srdjan.amidzic@efbl.org

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Majke Jugovića 4, Banja Luka, sinisa.kurtes@efbl.org

*** Agencija za osiguranje depozita Bosne i Hercegovine, Vase Pelagića 11a, Banja Luka, prajcevic@yahoo.com

bulentan period tranzicije prouzrokovali su nastavak odliva radne snage iz Bosne i Hercegovine, koja, kao i mnoge zemlje Zapadnog Balkana, predstavlja izvoznika radne snage. Značajan broj radno sposobnog stanovništva radi u evropskim zemljama.

Po tom osnovu je velika bosanskohercegovačka dijaspora slala – i još uvijek šalje – ogromne količine novca putem novčanih doznaka svojim članovima porodice i prijateljima. Statistički podaci ukazuju da je Bosna i Hercegovina u samom vrhu po iznosima primitaka po osnovu novčanih doznaka posmatrano u odnosu na nivo ostvarenog bruto domaćeg proizvoda. Tačnije, prema zvaničnim pokazateljima Svjetske banke, 1998, 1999. i 2000. godine odnos novčanih doznaka iz inostranstva i BDP-a je u Bosni i Hercegovini bio veći nego u bilo kojoj drugoj zemlji u svijetu.

Za razliku od strane pomoći i privatizacionih prihoda, koji su ograničenog trajanja, i stranih direktnih investicija, čiji se obim mijenja zavisno od rizika zemlje, doznake su stabilan izvor deviznog priliva. Za nerazvijene zemlje sa značajnijim procentima priliva, one su glavno sredstvo pokrića deficita platnog bilansa, te nesumnjivo doprinose ublažavanju kriznih simptoma u funkcionisanju privrede. Takođe, oni su svojim doznakama koje šalju ili usmjeravaju u svoju zemlju finansirali značajan dio spoljnotrgovinskog deficita. Ove doznake za svaku zemlju primaoca, pa tako i Bosnu i Hercegovinu, predstavljaju značajan izvor prihoda i deviza, ali su povezane i sa značajnim nedostacima, koji se odnose i na neke druge vidove kretanja kapitala, tačnije na tokove strane pomoći prema zemljama u razvoju.

Kao problem se ističe da, uprkos obimnom i konstantnom prilivu ovih sredstava u pomenutu grupu zemalja, vrlo mali procenat ovako doznačenih sredstava se investira u razvoj. Naime, osnovni oblici upotrebe su tekuća potrošnja, neproduktivno investiranje i imobilizovanje u gotovinskom obliku („ispod slamarica“). Doznake utiču na poboljšanje, odnosno smanjenje siromaštva i podizanje raspoloživog dohotka stanovništva koje ih je primilo, jer se tim doznakama uglavnom finansira potrošnja, a ne investicije. Veliki dio predstavlja direktnu pomoć predviđenu za potrošnju u svakodnevnom životu porodica i rođaka. Drugi dio se uliva u građevinarstvo i njime se finansira izgradnja kuća i stanova, koji radnim migrantima u budućnosti, kada se penzionišu, treba da posluže kao prebivalište. Investicije naših radnika u dosadašnjem periodu nisu mnogo doprinosile unapređenju izvozne sposobnosti i konkurentnosti države.

S druge strane, značajnije učešće ovih komponenti finansijskih tokova ukazuje na postojanje određenih poremećaja u privredi zemalja primalaca doznaka, ali istovremeno omogućava ovim privredama da se izoluju od kretanja na svjetskom tržištu. Suštinski, u procesu kreiranja deviznih rezervi zemlje postoji značajno procentualno učešće ovih sredstava, tako da se sam proces kreiranja rezervi odvija nezavisno od konkurentnosti, tj. performansi privrede zemlje primaoca. Prevashodni uticaj se ogleda kroz rast cijene rada na tržištu radne snage i time apresijaciju realnog deviznog kursa, te apresijaciju nominalnog deviznog kursa na deviznom tržištu, posebno kada je riječ o pomoći u obliku novca, dok djelovanje doznaka na nivo nadnica može biti dvosmjerno.¹ Kad je riječ o ukupnim efektima doznaka, veliki broj empirijskih studija zaključuje da su efekti pozitivni (Adams, Page, 2005; Catrinescu i dr., 2009; i Mundaca, 2009), a u drugim studijama se navodi da doznake, u stvari, mogu sputavati ekonomski razvoj. Ova tvrdnja se temelji na

konceptu tendencije smanjivanja učešća rada, podsticanja potrošnje umjesto ulaganja i smanjene konkurentnosti domaće ekonomije (Amuedo-Dorantes, Pozo, 2004; Glytsos 2002).

1. DOZNAKE I PRIVREDNA STRUKTURA ZEMLJE

Za doznake možemo reći da su prekogranični transfer novčanih suma manjeg obima (vrijednosti) (CPSS, 2007), dok istovremeno možemo posmatrati karakteristike doznaka koje se odnose na karakter pošiljaoca ili primaoca, svrhu (motiv) transfera, platnobilansni karakter, analitičku (ekonomsku) prirodu i dr.

Statistička definicija, koju koristi Međunarodni monetarni fond u metodologiji prikupljanja podataka i analize platnih bilansa, podrazumijeva pod doznakama radničke doznake (workers' remittances), koje se odnose na transfere migranata zaposlenih duže od jedne godine u zemljama van zemlje čiji su državljani, zarade zaposlenih (compensation of employees). Ovom definicijom obuhvaćene su i nadnice, plate i druga primanja migranata (uključujući i sezonski i privremeni rad) ostvarena van zemlje čiji su državljani i transferi migranata (migrants' transfers), koji predstavljaju transfere imovine u slučaju trajne emigracije.²

Ekspanzija doznaka na globalnom nivou tokom posljednje dvije decenije dvadesetog vijeka dovela je do toga da one za mnoge zemlje u razvoju predstavljaju najveći pojedinačni izvor deviza, koji premašuje izvozne prihode, zvaničnu pomoć za razvoj, strane direktne investicije i ostale oblike priliva privatnog kapitala.

Osnovni uzroci takve ekspanzije ovog oblika transfera su svakako u siromaštvu velikog dijela stanovništva u zemljama u razvoju, odnosno velikog jaza između ovog i ostalih slojeva stanovništva u tim zemljama, kao i jaza između ovih i razvijenih zemalja. Ta dva osnova stvaraju uslove za migracije radne snage iz manje razvijenih u razvijenije zemlje, koje su u stalnom usponu u uslovima globalizacije tržišta faktora proizvodnje i razvoja saobraćaja i drugih oblika komunikacija. Porast učešća stanovništva koje radi u inostranstvu i otuda dio ostvarenih prihoda dostavlja u svoje matične zemlje ima snažan uticaj na smanjivanje siromaštva. U periodu od 1965. do 2000. učešće stanovništva koje živi van zemlje u kojoj je rođeno u svjetskom stanovništvu se povećalo sa 2,2% na 2,9%, ili na 175 miliona.³

Bosna i Hercegovina je, kao i druge zemlje Zapadnog Balkana, izvoznik radne snage koja radi u mnogim evropskim zemljama. Oni su svojim doznakama koje šalju ili usmjeravaju u svoju zemlju finansirali značajan dio spoljnotrgovinskog deficita. Kretanja i iznosi doznaka u Bosni i Hercegovini su daleko viši u odnosu na kretanje i iznose direktnih stranih investicija i međunarodne razvojne pomoći koja stiže u Bosnu i Hercegovinu. Ove doznake za svaku zemlju primaoca predstavljaju značajan izvor prihoda i deviza, ali su, kako smo već naveli, povezane i sa jednim nedostatkom, jer se tim doznakama uglavnom finansira potrošnja, a ne investicije.

Ukazujemo i na problem kretanja doznaka neformalnim kanalima, usljed čega se dobija iskrivljena slika njihovih tokova i otežana mogućnost efikasnog angažovanja. Kao osnovni razlozi postojanja neformalnih kanala navode se troškovi transfera, koji dostižu 5%–10% vrijednosti transakcija, zatim dug period isplate, devizna

¹ Posredni efekti se javljaju, prije svega, kod obima i strukture investicija i izvoza. U prvom slučaju je značajna sterilizacija monetarnih, odnosno deviznih efekata, a u drugom izbjegavanje donošenja investicionih odluka na osnovu signala kratkoročnog, odnosno privremenog karaktera.

² Vasiljević, B., *Uticaj doznaka na ekonomski i socijalni razvoj u Srbiji*.

³ Podaci o broju stanovnika koji žive izvan zemlje porijekla potiču od UN (2002), a podaci o svjetskom stanovništvu od U.S. Bureau of the Census (2002).

ograničenja i duge administrativne procedure, koji doprinose da se veliki dio transakcija odvija kroz neformalne kanale, koji su, popunjavajući prazninu na ovom segmentu finansijskih usluga, vremenom postali razgranatiji, odnosno dostupniji i do udaljenijih naselja, pouzdaniji i efikasniji.⁴ Realne razlike koje postoje po osnovu neformalnih kanala mogu pružati različite signale nosiocima javnih politika i samom tržištu.

Na kraju ističemo i ulogu institucionalnog okvira koji dodatno komplikuje cijelu situaciju. Od sveobuhvatnog političkog sistema i njegove komplikovane strukture, podjela duž etničkih linija, do donekle monotoničnih institucija poput carinske službe, lokalne birokratije i sudova, cijeli institucionalni okvir se čini slabim. Najnovije studije navode da su efekti doznaka na razvoj značajno uslovljeni upravljačkom strukturom zemlje primaoca. Međutim, i ovdje su dokazi koji se iznose daleko od toga da su jedinstveni i eksplicitni.

Generalno se smatra da institucionalno okruženje u cjelini – „meka“ institucionalna infrastruktura ili struktura uprave društva – snažno doprinosi unapređenju ekonomskih aktivnosti, uključujući inostrane direktne investicije u BiH (Kaufmann, Kraay, Mastruzzi, 2009). Gledano iz perspektive kompanija, uloga institucija – i, naravno, u tom pogledu glavna svrha države – jeste da smanje troškove transakcija i zaštite imovinska prava. Osiguranje imovinskih prava može biti od vitalnog značaja s obzirom na to da se time podstiče preuzimanje rizika, ohrabruju novine i omogućuju izradu i provođenje ugovora koji imaju dugoročniju perspektivu.

Da li institucije uistinu utiču na vezu između doznaka i razvoja? Neka istraživanja potvrđuju da je to uistinu tako. U studiji čiji su autori Catrinescu i ostali, iz 2009. godine (Catrinescu et al., 2009) navodi se da doznake imaju snažniji efekat na stope rasta u zemljama koje imaju stabilniju politiku i institucionalno okruženje. Ostali istraživači se ne slažu s ovom tvrdnjom, ističući da se doznake „ne ponašaju“ na način kako to rade ostali međunarodni tokovi kapitala; drugim riječima, s obzirom na njihov karakter, gdje transfer ide od jednog fizičkog lica drugom, ovakvi tokovi se nalaze van standardnog vladinog okvira, te stoga mogu imati zamjensku ulogu za zdrav institucionalni okvir i na takav način poticati rast u zemljama sa lošom upravom (Schrooten, 2005).

2. EFIKASNOST I EFEKTIVNOST DOZNAKA

Prevažno ističemo da se doznake mogu posmatrati kao svako drugo povećanje nacionalnog dohotka, tako da one suštinski predstavljaju povećanje GDP-a po glavi stanovnika, odnosno prosječnog dohotka i distribucionog efekta, imajući u vidu kome su doznake namijenjene. Iz većine provedenih istraživanja, očigledno je da su doznake najznačajnijim dijelom usmjerene u tekuću potrošnju i da su služile kao sredstvo za otklanjanje ograničenja dohotka u domaćinstvima koja su ih primala. To pokazuje struktura potrošnje, koja je uglavnom usmjerena na zadovoljavanje najnužnijih životnih potreba. Tome svakako doprinose i smanjene mogućnosti sticanja prihoda iz drugih izvora, kakvi su penzije (u ruralnim oblastima, veoma niske i isplaćivane sa skoro dvogodišnjim zakašnjenjem),

poljoprivredna proizvodnja (sitna gazdinstva, smanjenje proizvodnje zbog nedostatka radne snage i inputa, niske cijene), neznatna i sa značajnim zakašnjenjem isplaćena socijalna davanja države i dr.

S druge strane, doznake mjerene učešćem u GDP-u imaju snažan uticaj na smanjenje siromaštva, budući da 10% porasta ovog učešća broj ljudi koji žive u siromaštvu smanjuje za 1,6%, pri čemu je uticaj doznaka na smanjenje siromaštva malo veći ako se za njegovo mjerenje koristi jaz siromaštva, odnosno njegov kvadrat.⁵ Prema istoj studiji, povećanje učešća stanovništva koje živi u inostranstvu od 10% dovelo bi do smanjenja učešća siromašnog stanovništva, definisanog brojem ljudi koji žive sa prihodima od jednog američkog dolara dnevno, za 1,9%.

Posmatrano na nivou ekonomije kao cjeline izdvajamo da doznake sadrže važan potencijal ekonomskog rasta i mogu biti sredstvo za kompenzaciju gubitka ljudskog kapitala u zemljama porijekla (ECB, 2007, str. 85). Efekti doznaka na privredu zemlje u koju dolaze zavise u prvom redu od toga da li se one troše na investiciju ili na ličnu potrošnju. U prvom slučaju, doznake bi doprinosile porastu proizvodnje neposredno, a u drugom, preko multiplikatorskog djelovanja potrošnje, odnosno tražnje za robom i uslugama domaćeg porijekla, i srazmjerno njihovom učešću u ukupnoj potrošnji.⁶ Multiplikatorski efekat zavisi od toga da li doznake troši gradsko ili seosko stanovništvo, a od toga da li će se manji ili veći dio dobijene kupovne moći usmjeriti na domaće proizvode i na taj način imati manji ili veći multiplikatorski efekat. Trošenje prihoda od doznaka na robu koja ne učestvuje u međunarodnoj razmjeni trebalo bi da preko apresijacije kursa domaće valute utiče na pogoršanje konkurentnosti domaće privrede, ali bi djelovanjem na nivo domaćih cijena ovaj efekat trebalo da bude neutralisan.⁷

Evidencija na osnovu jednog istraživanja Azijske banke za razvoj pokazuje da se veliki dio doznaka troši na sticanje nekretnina, posebno na rezidencijalnu izgradnju, kao i na hranu, obrazovanje i plaćanje zakupnina. Sa stanovišta domaćinstva, trošenje doznaka na sticanje kuća, stanova, zemljišta i drugih stvari trajne vrijednosti predstavlja oblik štednje i investicija, odnosno povećanje potrošnje ili uvećanje ukupnog bogatstva, ali sa stanovišta privrede, promjena vlasništva nad ovim dobrima nema uticaja na privrednu aktivnost kakav bi imala kupovina i korišćenje kapitalnih dobara namijenjenih proizvodnji, tj. ne povećava ukupan kapital privrede ili njegovu produktivnost.⁸ Posmatra se i uticaj doznaka na ponašanje pojedinca u smislu njegove motivisanosti da radi ili traži zaposlenje ukoliko je on primalac doznaka, odnosno ukazuje se na negativan efekat doznaka na domaću privrednu aktivnost.

Doznake bi u principu trebalo da podsticajno djeluju na kretanje investicija budući da doprinose kreditnoj sposobnosti investicija i olakšavaju pokrivanje inicijalnih troškova investiranja, iako ima autora koji ne priznaju te efekte, ocjenjujući da se doznake prvenstveno odražavaju na porast potrošnje. Pa ipak, treba imati u vidu i da se potrošnja, u mjeri u kojoj se odnosi na domaću robu i usluge, preko djelovanja na ukupnu ekonomsku aktivnost, odražava na kretanje investicija. Takođe, doznake svojim pozitivnim djelovanjem na raspoloživost kredita mogu djelimično neutralisati efekte eksternih poremećaja na kretanje fiksnih investicija.⁹

⁴ Maimbo, M. Samuel (2004). *The Regulation and Supervision of Informal Remittance Systems: Emerging Oversight Strategies*. Seminar on Current Developments in Monetary and Financial Law.

⁵ Adams, Richard; Page, John (2003). *International migration, remittances and poverty in developing countries*. World Bank working paper 3179.

⁶ Nikolić, Mihailo (2006). *Makroekonomski efekti pomoći i doznaka*. Narodna banka Srbije, Centar za istraživanje, Odeljenje za platni bilans.

⁷ Burgess, Robert; Vikram, Haksar (2005). *Migration and foreign remittances in the Philippines*. IMF working paper 05/111.

⁸ Chami, Ralph; Fullenkamp, Connel; Jahjah, Samir (2003). *Are immigrant remittance flows a source of capital for development*. IMF working paper 03/189.

⁹ Radević, B. (2011). *Značaj i makroekonomski efekti pomoći i doznaka na smanjenje neravnoteže platnog bilansa*. Zbornik radova, Međunarodni naučni skup ES-NBE 2011, Ekonomska nauka u funkciji kreiranja novog poslovnog ambijenta, Univerzitet u Prištini, Ekonomski fakultet.

Efekti doznaka u zemljama korisnicama obuhvataju porast likvidnosti bankarskog sistema, poboljšanje eksterne pozicije i, u principu, pozitivan uticaj na monetarnu politiku i devizni kurs domaće valute.¹⁰ Povećavajući ponudu deviza na domaćem deviznom tržištu, doznake djeluju u smjeru apresijacije nominalnog deviznog kursa domaće valute, tj. njenog zadržavanja iznad nivoa na kome bi bio formiran samo na osnovu performansi domaće privrede, odnosno ostalih transakcija tekućeg bilansa.

Uticaj promjena deviznih kurseva na kretanje doznaka se objašnjava i kroz tzv. supstitucionni efekat, zasnovan na zamjeni dobara u zemljama iz kojih potiču doznake dobrima u zemljama u koje dolaze doznake, koja postaju jeftinija, izražena u valutama prvih

kako depresiraju valute ovih drugih. Taj efekat zavisi od elastičnosti tražnje za ovim dobrima u odnosu na takve promjene cijena. On takođe ukazuje i na supstitucionni efekat depresijacije valute zemlje primaoca doznaka u suprotnom smjeru, budući da se isti obim dobara sada može kupiti sa manjim iznosom doznačenih deviza, pri čemu će neto efekat ova dva suprotna dejstva zavisi od toga da li pošiljalac doznake prioritet daje zamjeni što veće vrijednosti dobara ili zamjeni samo određenih dobara. Dodatni efekat depresijacije ispoljava se kroz efekat na blagostanje, budući da ona pošiljaoca doznaka čini bogatijim kao vlasnike strane aktive i time ih motiviše da dodatno šalju novac u zemlju porijekla i na taj način stiču više dobara, uključujući i nepokretnosti i drugu aktivu.¹¹

Tabela 1. *Ekonomске koristi i nedostaci doznaka za zemlju primaoca*

Potencijalne koristi	Potencijalni nedostaci
Stabilan izvor deviznog priliva. Otklanjaju devizna ograničenja. Pomažu finansiranju spoljnog deficita.	Olakšavaju pritisak na državu da sprovede reforme i smanji spoljne debalanse (moralni hazard).
Potencijalni izvor štednje i investiranja za formiranje kapitala i razvoj.	Smanjuje štednju porodica migranata i stoga ima negativan uticaj na rast i razvoj (moralni hazard).
Olakšava ulaganja u obrazovanje djece i formiranje humanog kapitala.	Smanjuje radni napor porodica migranata i stoga ima negativan uticaj na rast i razvoj (moralni hazard).
Povećava životni standard primaoca.	Migracije vode „odlivu mozgova“ i imaju negativan uticaj na privredu, koji nije potpuno kompenzovan transferom doznaka.
Smanjuje nejednakost dohodaka.	
Smanjuje siromaštvo.	

Izvor: J. Petree, N. Baruah, 2006, str. 26.

Kada je riječ o odnosu doznaka i izvoza, pored djelovanja doznaka preko promjena, odnosno nivoa deviznog kursa, značajan pokazatelj je odnos doznaka i izvoznih prihoda zemlje, tj. u kojoj mjeri doznake pokrivaju eventualni deficit trgovinskog bilansa ili doprinose suficitu tekućeg bilansa i ukupnog bilansa. To utiče na spoljnu poziciju zemlje i sprovođenje njene monetarne politike, budući da se odražava na kretanje deviznih rezervi i sposobnost otplate spoljnog duga, kao i kreditnu sposobnost. Svojim učešćem u deviznom prilivu doznake takođe neposredno utiču na likvidnost bankarskog sistema, a time i politiku centralne banke kojom se ona reguliše, na primjer, putem instrumenata obavezne rezerve, kamatnih stopa na depozite centralne banke i aukcije određenih hartija od vrijednosti. Otuda je u zemljama u kojima doznake imaju značajno dugoročno učešće u izvoznim prihodima poznavanje njihovog kretanja značajno za uspješno vođenje monetarne politike.¹²

3. KRETANJE DOZNAKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Od 90-ih godina 20. vijeka, usljed ratnih događanja, dolazi do značajnog iseljavanja stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Trend se nastavlja i nakon rata zbog nestabilne političke situacije i loših

privrednih prilika, dok je jedan od najvećih problema izuzetno visoka ukupna nezaposlenost stanovništva. Takva slika upućuje na mogućnost odlaska mlade populacije u potrazi za boljim socijalno-ekonomskim prilikama.

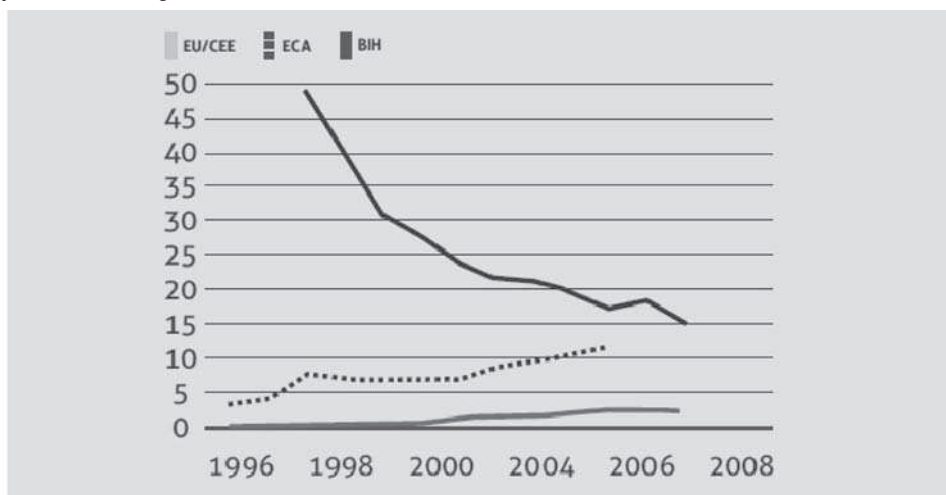
U situaciji kada su se brojevi koji pokazuju dotok pomoći smanjile, a Bosna i Hercegovina i dalje nije u stanju da privuče strane direktne investicije, što se smatra neophodnim za značajan i održiv rast (čemu ćemo se kasnije u ovom članku vratiti), doznake migranata mogu odigrati vitalnu ulogu kao mogući katalizator razvoja. Brojke za BiH se pored sa prosjekom priliva doznaka i njihovim udjelom u BDP-u u regionu Evrope i Centralne Azije (ECA – Europe and Central Asia) (prema definiciji Svjetske banke, ECA region isključuje zemlje članice EU i zemlje sa visokim dohotkom), kao i u zemljama novim članicama EU iz Centralne i Istočne Evrope (EU/CEE). Kako se pokazalo, BiH je kontinuirano bila – i još uvijek je – jedan od najvećih primalaca doznaka iz inostranstva u svijetu, naročito s obzirom na veličinu ekonomije. U stvari, za period od tri godine, od 1998. do 2000, nijedna zemlja u svijetu nije primila više doznaka iz inostranstva, koje čine udio u BDP-u, od Bosne i Hercegovine. Štaviše, u apsolutnom smislu izgledalo je da godišnji priliv doznaka u Bosnu i Hercegovinu samo raste, dok su se novčani transferi, što se tiče njihovih iznosa, skoro udvostručili od 2000. do 2008. godine.

¹⁰ Nikolić, Mihailo (2006). *Makroekonomski efekti pomoći i doznaka*. Narodna banka Srbije, Centar za istraživanje, Odeljenje za platni bilans.

¹¹ Bouhga-Hagbe, Jacques (2004). *A theory of workers' remittances with an application to Morocco*, IMF working paper 04/194.

¹² Nikolić, Mihailo (2006). *Makroekonomski efekti pomoći i doznaka*. Narodna banka Srbije, Centar za istraživanje, Odeljenje za platni bilans.

Grafikon 1. Kretanje doznaka u regionu

Izvor: <http://data.worldbank.org/>; krive se temelje na neponderisanim srednjim vrijednostima za zemlje koje su uključene u svaku grupu; "EU/CEE" označava 10 zemalja iz Centralne i Istočne Evrope koje su postale članice EU u periodu 2004–2007; "ECA" označava Evropu i Centralnu Aziju, isključujući zemlje članice EU i zemlje sa visokim dohotkom (kako je definisala Svjetska banka); "BIH" označava Bosnu i Hercegovinu.

Prema posljednjim međunarodnim procjenama iz 2009. godine, broj stanovnika u Bosni Hercegovini je iznosio 3,800.000,¹³ a broj ljudi koji živi izvan Bosne i Hercegovine iznosi 1.461,000. Bosanskohercegovačka dijaspora (ako se uzmu u obzir samo iseljavanja nakon Drugog svjetskog rata), prema periodu iseljavanja i potisnim faktorima (push faktorima), može se klasifikovati na sljedeći način:¹⁴

- stanovništvo koje je šezdesetih i sedamdesetih godina emigriralo zbog lošijih ekonomskih prilika u zemlje Zapadne Evrope (prvenstveno u SR Njemačku, zatim Austriju, Švajcarsku i Holandiju);
- stanovništvo koje odlazi od 1992. godine do 1995. godine zbog ratnih prilika u zemlji;
- stanovništvo koje odlazi nakon 1995. godine zbog loših ekonomskih prilika i političke situacije u zemlji.

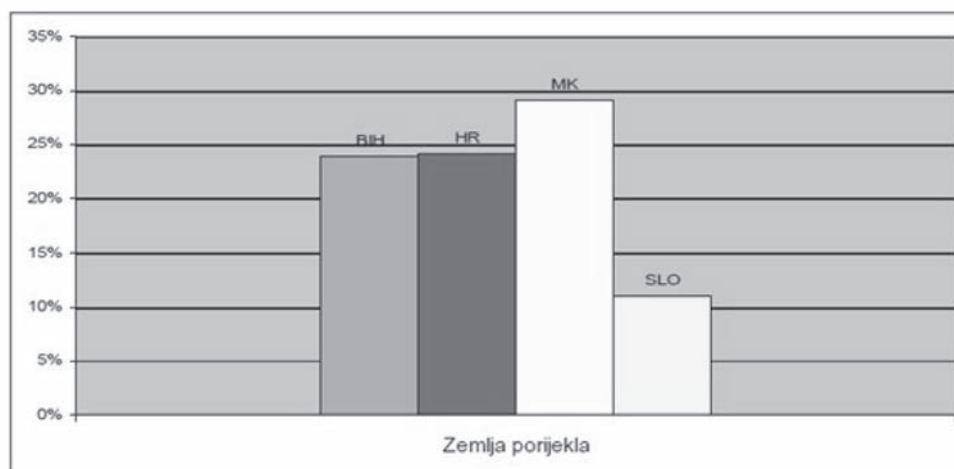
Sa sigurnošću možemo reći da prva grupa obuhvata nisko i srednje obrazovane emigrante te, uzevši u obzir vrijeme njihovog odlaska, radi se o populaciji koja više nije radno aktivna ili je radno aktivna

u manjem broju. Njihov najznačajniji doprinos zemlji bio je u vidu novčanih doznaka.

Obrazovna i starosna struktura druge grupe je šarolika (nisko, srednje i visokoobrazovana emigracija), radi se o velikom broju radno aktivnog stanovništva, te je područje njihovog iseljavanja puno šire (Sjeverna Amerika, Švedska, Norveška, Holandija, Kanada, Australija, Njemačka). Smatra se da je u trećoj grupi omjer visokoobrazovanih i mladih najveći, naročito od 2000. godine, iz razloga što je visokokvalifikovanim emigrantima lakše iznaći mogućnosti zapošljavanja u inostranstvu, te se mladi lakše odlučuju za odlazak.

Broj visokoobrazovanih koji su emigrirali iz Bosne i Hercegovine iznosi 23,9%. Taj broj je uporediv s ostalim zemljama bivše Jugoslavije, npr. u Republici Hrvatskoj taj postotak iznosi 24,1%, a u Republici Makedoniji 29,1%, a za Republiku Srbiju i Republiku Crnu Goru ne postoje podaci. Izuzetak je Republika Slovenija, koja ima samo oko 11,5% visokoobrazovanih koji su emigrirali.

Grafikon 2. Procenat emigranata sa tercijskim obrazovanjem

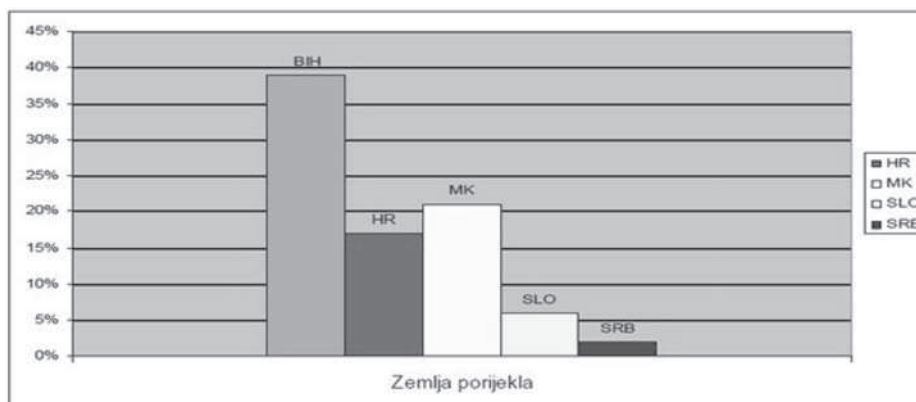
Izvor: Pozzi, 2011.

¹³ <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/3349341199807908806/Bosnia&Herzegovina.pdf>

¹⁴ Pozzi, Alessia (2011). *Razvojni potencijal BiH dijaspore*. Izvještaj.

Podatak koji se značajno razlikuje u poređenju s ostalim zemljama regije jeste postotak stanovništva koje živi izvan zemlje u odnosu na stanovništvo u zemlji. U Republici Hrvatskoj taj postotak iznosi 17,1%, u Republici Makedoniji 21,9%, dok je u Republici Sloveniji to samo 6,5%, a u Bosni i Hercegovini taj postotak iznosi velikih 38,9%.

Grafikon 3. Procenat stanovništva u odnosu na ukupan broj stanovnika koji žive izvan zemlje

Izvor: Pozzi, 2011.

Svjetska banka navodi komparativne podatke o kretanju emigracije u regiji po broju emigranata, broju visokoobrazovanih emigranata, kao i iznosa doznaka.

Tabela 2. Komparativni podaci o broju emigranata, obrazovnoj strukturi i učešću doznaka u GDP-u

	Broj emigranata (2010)	% emigranata u odnosu na ukupnu populaciju (2010)	% emigracije visokoobrazovanih (2000)	Doznake – milijardi US\$ (2009)	Doznake – % GDP-a (2009)
Albanija	1.438.300	45,4%	9%	1,317	10,9%
BiH	1.461.000	38,9%	23,9%	2,167	12,7%
Hrvatska	753.900	17,1%	24,1%	1,476	2,4%
Makedonija	447.100	21,9%	29,1%	401	4,5%
Srbija	2.298.352*	21,9%*	17,4%*	5,406	12,6%

Izvor: World Bank, *Migration and Remittances Factbook, 2011*, *podaci WB, M&R Factbook 2008

Uprkos ekonomskoj krizi koja je uzdrmala cijeli svijet, doznake bh. dijasporu tokom 2011. godine premašile su iznos od 3,4 milijarde KM, što je ujedno i rekordan iznos doznaka zabilježen nakon rata. Tako, doznake bh. dijasporu „pokrivaju“ skoro polovinu ukupnog

trgovinskog deficita Bosne i Hercegovine, uz kontinuiran rast već deset godina zaredom. Jedino je postojao blagi pad u 2009. godini, koji je bio izazvan globalnom ekonomskom krizom.

Tabela 3. Kretanje doznaka i pomoći u BiH u periodu 2011–2014.

Izraženo u milionima KM	2011.	2012.	2013.	2014.
Tekući transferi neto (u milionima KM)	3520	3639	3617	3819
Novčane pošiljke zaposlenih (Lični transferi/ doznake)	2008	2093	2146	2276
Ostali tekući transferi (uglavnom penzije)	1512	1546	1471	1543
Učešće stranih doznaka i pomoći u GDP %	13,66	14,14	13,76	14,18

Izvor: CBBIH

Na primjer, u toku 2011. godine, u Bosnu i Hercegovinu je stiglo dvije milijarde maraka novčanih pošiljki iz dijasporu, što BiH svrstava na visoko 48. mjesto u svijetu po vrijednosti novčanih pošiljki iz inostranstva. Za ostale tekuće novčane transfere, uglavnom penzije, iz inostranstva je u BiH stiglo čak 1,51 milijarde maraka, govore podaci Centralne banke BiH. Iznos novca koji je stigao u BiH tokom godine predstavlja povećanje u odnosu na 2010, kad je u BiH stiglo 3,4

milijarde KM, od čega je na novčane pošiljke otpalo dvije milijarde, a na tekuće transfere 1,341 milijardu KM.

Kako smo već naveli, pomoć i doznake, u makroekonomskom smislu, predstavljaju oblike izolacije privrede zemlje u koju ulaze od kretanja na svjetskom tržištu, odnosno od potrebe za prilagođavanjem spoljašnjim promjenama, budući da čine oblike deviznog

priliva, a time i osnovu za povećavanje deviznih rezervi zemlje, u velikoj mjeri nezavisno od performansi njene privrede. Međutim, doznake mogu predstavljati i kanal uticaja promjena u privredama zemalja iz kojih potiču na privrede zemalja korisnica.

Oba oblika deviznog priliva u Bosni i Hercegovini doprinose smanjivanju siromaštva i na taj način vrše, takođe, izolaciju zemlje od efekata djelovanja tržišta, posebno u periodu tranzicije, odnosno privatizacije na relativnu socijalnu poziciju pojedinih slojeva stanovništva, smanjujući time potrebu djelovanja države u tom pogledu.

Zajednička karakteristika pomoći i doznaka sastoji se i u djelovanju u pravcu precijenjenosti deviznog kursa, odnosno održavanja fiksnog deviznog kursa u postojećem sistemu valutnog odbora u odnosu na nivo koji bi proizlazio samo na osnovu konkurentne sposobnosti privrede.¹⁶ Na taj način se u Bosni i Hercegovini daje pogrešna slika o stvarnom stepenu spoljne neravnoteže. Kod sistema sa fleksibilnim deviznim kursom djelovanje doznaka u ovom smislu može se smatrati ograničenim, budući da apresijacija nominalnog deviznog kursa, u principu, dovodi do smanjivanja doznaka usljed smanjivanja njihove realne vrijednosti, osim ako se one dostavljaju u obliku robe. Posljedično, smanjivanje doznaka bi teoretski trebalo da vodi smanjivanju pritiska prema nominalnoj apresijaciji deviznog kursa, ali se u praksi apresijacija, kako nominalna tako i realna, može javiti pod uticajem niza drugih faktora i otuda nastaviti da djeluje negativno na kretanje doznaka u dužem periodu. U slučaju fiksiranosti deviznog kursa, kao što je slučaj sa Bosnom i Hercegovinom, efekti oba vida deviznog priliva bi se, kroz djelovanje na porast cijena faktora proizvodnje, ogledali u smanjenju konkurentne sposobnosti privrede. Postojeći sistem valutnog odbora sa čvrsto vezanim kursom ne bi bio održiv bez priliva deviznih sredstava po osnovu doznaka i pomoći. Iz toga jasno proizlazi da je postojeći nivo nominalnog deviznog kursa precijenjen, što uz rast cijena faktora proizvodnje dodatno urušava konkurentsku poziciju naše zemlje.¹⁷

Tokom posljednje tri decenije, sa porastom prosječne starosti stanovništva u razvijenim zemljama i međunarodne migracije, došlo je do značajnog rasta doznaka na globalnom nivou, što će se svakako pojačati u narednim decenijama, djelujući u pravcu globalizacije tržišta radne snage. Pritom više studija i modela ukazuje na negativno djelovanje doznaka na privredni rast, čime se one znatno razlikuju od tokova privatnog kapitala.¹⁸ Negativni makroekonomski efekti doznaka zasnivaju se na moralnom hazardu za vlade, budući da su doznake za mnoge zemlje glavni izvor deviza, bez kojeg bi ekonomska politika bila izložena velikom pritisku. Pod uticajem doznaka, jednostavno se zanemaruje neravnoteža u privredi i izbegavaju politički nezahvalne mjere za njihovo otklanjanje. Polazeći od stabilnosti, odnosno predvidivosti doznaka, vlade mogu djelovati u očekivanju da će doznake i dalje izolovati domaću privredu od negativnih posljedica promjena u svjetskoj privredi, što vodi još većoj zavisnosti od njih.

ZAKLJUČAK

Istraživanje tokova i strukture upotrebe strane pomoći i doznaka treba da formuliše preporuke za jačanje tržišnih mehanizama alo-

kacije, doprinese jasnijem definisanju javnih politika u ovoj oblasti i pruži osnov za analizu mogućih scenarija ovih tokova u budućnosti. Ova sredstva moraju biti jedan od osnovnih faktora jačanja institucija, preduzetništva i ubrzavanja procesa tranzicije u zemljama na nižem nivou razvoja.

Polazeći od značaja inostranog priliva kapitala za svaku zemlju, Bosna i Hercegovina ima dvije osnovne alternative. S obzirom na već utvrđeni značaj privlačenja kapitala iz spoljnih izvora, Bosna i Hercegovina efektivno ima dvije strateške 'alternative'. Prvo, nedavna iskustva nepovoljnog uticaja globalne ekonomske krize na tokove stranih direktnih investicija i male mogućnosti za njihov rast u srednjem roku doveli su u pitanje koncept privrednog rasta u zemljama Istočne Evrope. On je uključivao tržišnu ekspanziju putem ekonomske integracije, rast vanjskog duga, i inostrana ulaganja vezana uz projekte privatizacije. S obzirom na promjene u svjetskim tokovima stranih direktnih investicija i tražnju novih ulagačkih mogućnosti, kako s aspekta ekonomskih aktivnosti, tako i s aspekta krajnjih odredišta za ulaganja, uloga ovih investicija kao generatora budućeg ekonomskog rasta može biti dovedena u pitanje.

Ako zemlja želi privući značajan iznos dugoročnih stranih investicija i u potpunosti realizovati puni potencijal stranih direktnih investicija na trenutnom nivou investicija, potrebno je da poboljša svoju poslovnu klimu i institucije. Međutim, s obzirom na to da se institucije mijenjaju sporo, za ovako nešto treba vremena.

Druga opcija je da se zemlja nastavi oslanjati na doznake kao glavni izvor deviznih priliva. Iako je dalje oslanjanje na novčane transfere migranata rizična opcija, s obzirom na to da se ovakvi prilivi mogu smanjiti u budućnosti, naši rezultati impliciraju da doznake imaju pozitivan efekat na ekonomski rast zemlje. Doznake su doprinosile, prije svega, finansijskoj i socijalnoj stabilnosti zemalja primalaca, dok je daleko manji njihov značaj sa stanovišta razvojne funkcije. Zbog njihove stabilnosti one mogu da posluže kao tampon za ekonomske poremećaje, na način sličan deviznim rezervama. Da bi se promijenio način korišćenja u pravcu investiranja u privredu, bilo bi potrebno da ekonomska politika svojim mjerama motiviše i pošiljaoca i korisnike doznaka da ih u većoj mjeri koriste u proizvodne svrhe.

Ovakav pristup podrazumijeva značajne migracije kvalifikovane radne snage, koja je osnov za održavanje trenutno visokog priliva doznaka iz inostranstva, ali ujedno i ograničavajući faktor sadržaj-nijeg privrednog rasta zemlje. Druga bitna stvar je da se doznake iz inostranstva mogu pokazati kao ključna komponenta u osiguranju barem umjerenog ekonomskog razvoja zemlje u bliskoj budućnosti. Sasvim je izvjesno da će komplikovan i u velikoj mjeri disfunkcionalan politički sistem u Bosni i Hercegovini kočiti značajan rast priliva stranih direktnih investicija, kako na kratkoročnom tako i na srednjoročnom planu. Kao rezultat političkog sistema i njegove komplikovane strukture, podjela duž etničkih linija, komplikovanih institucionalnih rješenja poput carinskih službi, lokalne birokratije i sudova, imamo slab institucionalni okvir da bi se odgovorilo savremenim izazovima. U takvoj situaciji novčane doznake iz inostranstva mogle bi ublažiti ekonomske probleme i pomoći zemlji da, u ekonomskom smislu, ostane „na površini“ dok se, nadamo se, ne iznađe realističnije dugoročno rješenje.

¹⁶ Nikolić, Mihailo (2006). *Makroekonomski efekti pomoći i doznaka*. Narodna banka Srbije, Centar za istraživanje, Odeljenje za platni bilans.

¹⁷ Teoretski, negativni efekti pomoći i doznaka mogli bi da se izbjegnju, odnosno neutrališu korigovanjem politike deviznog kursa i politike nadnica, držanjem i jednih i drugih pod kontrolom, tj. njihovim korigovanjem za efekte na tržištima deviza i radne snage. Međutim, to bi predstavljalo oblik i intervencije države na kretanju ovih cijena u pokušaju da se jedan vid netržišnog djelovanja neutrališu drugim vidom netržišnog, odnosno administrativnog djelovanja. Poseban problem bi pritom predstavljala ocjena potrebnog nivoa intervencije, odnosno utvrđivanje adekvatnog nivoa ovih cijena.

¹⁸ Mada ima i sličnosti u smislu da se doznake mogu shvatiti, kako ukazuju pojedine studije, kao dividende na ljudski kapital, koji je porodica migranta investirala u inostranstvu, gdje je prinos na ovaj oblik aktive viši u odnosu na investicione mogućnosti u zemlji porijekla, i koje, shodno tome, treba da se koriste prevashodno za potrošnju.

IZVORI

1. Adams, Richard; Page, John (2003). *International migration, remittances and poverty in developing countries*. World Bank working paper 3179.
2. Bouhga-Hagbe, Jacques (2004). *A theory of workers's remittances with an application to Morocco*, IMF working paper 04/194.
3. Burgess, Robert; Vikram, Haksar (2005). *Migration and foreign remittances in the Philippines*. IMF working paper 05/111.
4. Emanuele Baldacci et al. (2005). *What does it take to help the poor*. IMF Finance and Development, volume 42.
5. Jameson, Dean; Radelet, Steven (2005). *Making aid smarter*. IMF Finance and Development, volume 42, number 2.
6. Jean-Paul Azam et al. (1999). *Aid dependance reconsidered*. World Bank working paper 2144.
7. Maimbo, M. Samuel (2004). *The Regulation and Supervision of Informal Remittance Systems: Emerging Oversight Strategies*. Seminar on Current Developments in Monetary and Financial Law.
8. Nikolić, Mihailo (2006). *Makroekonomski efekti pomoći i doznaka*. Narodna banka Srbije, Centar za istraživanje, Odeljenje za platni bilans.
9. Pozzi, Alessia (2011). *Razvojni potencijal BiH dijaspore*. Izveštaj.
10. Radević, B. (2011). *Značaj i makroekonomski efekti pomoći i doznaka na smanjenje neravnoteže platnog bilansa*. Zbornik radova, Međunarodni naučni skup ES-NBE 2011.
11. Rajan, Raghuram; Subramanian, Arvind (2005). *Aid and Growth: What undermines aid's impact on growth?*. IMF WP/05/127.
12. Ratha, Dilip (2003). *Workers' Remittances in The World Bank*. Global Development Finance 2003: Striving for Stability in Development Finance, Washington, D.C.
13. Harford, Tim; Klein, Michael; Tilmes, Klaus (2005) *The future of aid: The rise of the undergrowth*. The World bank group, private sector development. Working paper 284.
14. Chami, Ralph; Fullenkamp, Connel; Jajhjah, Samir (2003). *Are immigrant remittance flows a source of capital for development*. IMF working paper 03/189.

